

Ósmagyar hangtörténeti talányok 2.

U/FU/Ug *-t- > ősm. *-δ- > *z > m. -d(-) ~ -z(-)*

1. Közel három és fél évtizeddel ezelőtt tettem közzé ebben a folyóiratban Ósmagyar hangtörténeti talányok címen egy kis írást (HONTI 1985a). Most ismét olyan problémákba botlottam bele, amelyek vizsgálata anyanyelvünk hangtörténete egy távolabbi szakaszának fontos kérdéseire adhat választ, ezért számom ez az írásomat hajdani tanulmányom folytatásának.

Évek óta töprengek a magyar *bűz* ~ *büdös*, *víz*, *vizes* ~ *vides* (*vedel*), *ez/az* ~ *ide/oda*, *íz*, *izes* ~ *édes* szavak *z* ~ *d* mássalhangzó-megfelelésének mibenlétén és azon, vajon a tildével (~) összekapcsolt szavaknak etimológiaiilag van-e közük egymáshoz. Maga az a tény, hogy a *z* ~ *d* viszonyról kívánok értekezni, egyértelműen mutatja, hogy olyan hangváltozási eseményről van szó, amely a magyarnak az ugor nyelvközösségből való kiválása után, vagyis az ősmagyar korban következett be.

Amikor elkezdtem foglalkozni e témával, azt hittem, elég korlátozott mennyiségű szakirodalmat kell tanulmányoznom ahhoz, hogy kiderítsem, miként véltek megoldást találni e probléma megoldására szakmai elődeink. E nyomozás során eszméltem rá, hogy elég sokan tűnődtek már a fentebb felsorolt szavak kapcsán e talány megoldásán. E dolgozatomban a meglehetősen nagyszámú állásfoglalásból csak a valóban releváns tételeket dolgoztam fel, és vettem fel irodalomjegyzékembe.

Dolgozatom első részében az eddigi hangtörténeti fejtegetéseket ismertetem és kommentálom, második részében pedig az eddigi etimológiai állásfoglalásokról adok számot, bemutatom saját hangtörténeti megoldási javaslataimat, valamint közlöm véleményemet a tárgyalt szóegyüttesek tagjainak etimológiai viszonyáról. Azokkal a tudománytörténeti előzményekkel alig foglalkozom, amelyek okkal feladásba merültek. E nyomozásomat bemutatandó természetesen elég bőségesen kell idéznem a szakirodalomból.

2. Általánosnak tűnik a korábbi kutatók állásfoglalásaiban az a nézet, hogy e szavak *z* eleme tükrözi az eredeti, ősmagyar kori mássalhangzót, a *d* pedig másodlagos, amely *z* > *d* változás révén jött létre. Az általam feldolgozott munkák szinte mindegyikében szó esik az általam vizsgált lexémák hangtani viszonyának lehetséges okairól, noha rendszerint csak egy vagy két szóegyüttes állítatott középpontba. Kronológiailag elrendezve és azon belül (lehetőleg) szerzők szerint csoportosítva ismertetem az előzményeket. Két okból járok el így: egyrészt azért, hogy kiderüljön, változott-e az egyes kutatók nézete az idők folyamán, és ha igen, miben és miért; másrészt pedig azért, mert a kutatók a tárgyalt szóegyüttesek legtöbbjére hivatkoztak, ezért nehéz lenne nézeteiket egy-egy szóegyüttes alatt tárgyalni.

* Ezúton is köszönöm lektoraim értékes észrevételeit.

Elsőként talán a BALASSA–SIMONYI szerzőpáros tette közzé az első olyan véleményt, amely legalább részben elfogadhatónak tűnik: „A *z* elég gyakori más-salhangzó szó végén [...] A *z*-nek igen gyakran ugor *d* felel meg, s ebből akkor lett *z*, midőn a tövégi magánhangzó elveszte előtt a mássalhangzó a szó belsejében állott” (TMNyt. 145). Az erre idézett példák többek közt az engem közelebből érdeklő *bűz* ~ *büdös*, *íz* ~ *édes*, *víz* (< ugor **všdš*; sic – H. L.) szerepel, továbbá: „Szintén ugor *d*-ből lett az *ez*, az névmások *z*-je is” (uo.).

MUNKÁCSI a TMNyt.-vel egyidejűleg szolt erről utalásszerűen például a *m. itt, ide, innen* alakok kapcsán, de csak később említett további példákat is: *m. „id = magy. ez (v. ő. bűz és büdös, víz és dial. vides, ügy)”*¹ (MUNKÁCSI 1895: 279, még vö. MUNKÁCSI 1897: 131, 152). MUNKÁCSI sok iráni adat felsorolása után ekként fogalmazta meg *bűz* szavunk eredetéről vallott felfogását: „Világosan látszik ez iráni adatokból, hogy a *bü-d-ös* alapszava – melynek *d*-je a szóvégre kerülve a *víz* ~ *vides*, *íz* ~ *édes*, *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* [...] ismeretes hangváltozásával alakult *z*-vé a *bűz*-ben s származékaiban [...] Megjegyzendő, hogy az utóbbinak mai köznyelvi ’rossz szag’ értelme mellett a régi nyelvben és nyelvjárásokban ’jó szag, illat’ jelentés is előfordul, mi a szónak eredeti általános ’geruch’-féle értelmére utal” (ÁKE. 182). MUNKÁCSI megkísérelte az *édes* és az *íz* szót is – tévesen – az irániból magyarázni (ÁKE. 215–216), és a mássalhangzó-megfelelést igazolandó a (*víz* >) *vizes* ~ *vides*, *ez* ~ *ide* szópárookra hivatkozott (MUNKÁCSI 1904: 315).

MÉSZÖLY már korán számba vette a *z* ~ *d* viszonyt mutató szavakat, és hangtörténeti magyarázattal is előállt: „Néhány szavunk *z* hangjának *d* változata is van [...] így: *bűz* – *büdös*, *víz* – népn. *vides* : így az *az* (rég. *oz*), *ez* *d*-s tövéből származott az *oda*, *ide* [...] Ugyancsak a *d*-s töből származott az *itt* [...], *ott* (= *id-t*, *od-t*)” (MÉSZÖLY 1915: 199). MÉSZÖLY a *Jézus* nyelvjárási *Jédus* változatáról, amely MOÓR íásaiban merült föl (l. 27), így írt: „Kétségtelen, hogy a *Jédus* alak nem eredetibb a *Jézus*-nál [...] sem a *vides* nem eredetibb a *vizes*-nél, sem az *édés* az *ézés*-nél [...] a *bízés* ~ *bűzös* is eredetibb alak, mint a vele azonos jelentésű, származású és képzésű *bidés* ~ *büdös*” (MÉSZÖLY 1956a: 352, 1956b: 239).

BEKE már azt is közölte, mi volt szerinte a nem mutató névmási háttérű magyar szavakban a *z* közvetlen előzménye: „Valószínű, hogy volt néhány iráni kölcsönzó a magyarban, amely a *t* : *δ* > *z* hangváltozás előtt vétetett át, minthogy bennük az iráni *δ* helyén magy. *z* van; pl. magy. *bűz* : osz. (digor) *bōdū*, (íron) *būd* ’tömjén’, av. *baoidi*, pahl. *bōd* ’illat’, balucsi *bōd*, *bōd*, *bōz* ’balzsam bokor’ (SKÖLD id. m. 17. l.); magy. *fiz-et-ni* : osz. (digor) *fēd*, (íron) *fid* ’fizet’ (SKÖLD id. m. 20. l.)” (BEKE 1935: 81; SKÖLD idézett műve: SKÖLD 1925). BEKE (1926)

¹ Az *ügy* ’fons; Quelle’ (NySz. 3: 887), *ügy, igy* ’fons; Quelle; aqua, fluvius; Wasser, Fluss’ (OklSz. 1039), *Feketeügy* (folyónév) etimológiai szótáraink szerint vagy a *víz* (szóhasadásos) változata (SzófSz. 341a; TESz. 3: 1049b; EWUng. 2: 1586b), vagy a zürj. *zila* ’nasse, schwankende, sumpfige, morastige Stelle’ megfelelője (MSzFE. 3: 659–660; UEW. 1: 442; TESz 3: 1049b; EWUng. 2: 1586b), amely talán a FU **siβz* [= **siAʔ*; vö. pl. HONTI 2013a: 8–13] ’Feuchtigkeit, nasse, sumpfige Stelle’ (UEW. 1: 442) alapalakból származik. A KÉSK.¹ (105b) és a KÉSK.² (105b) nem szól a lehetséges magyar rokonságról. A kétféle magyarázatot – legalábbis egyelőre – egyformán bizonylatlannak látom, vagyis nem tudom őket a valószínűség szempontjából rangsorolni.

– tévesen – úgy vélte, hogy a m. *-d-* megfelelőjét a mutató névmási eredetű finn adverbiumok (pl. *sinne* 'oda', *tänne* 'ide') *-nn-* elemének **-nt-* előzményében lehet megtalálni (még l. 28).

A mutató névmási eredetű adverbiumaink keletkezésének kérdése a legbonyolultabb része e tanulmányomnak. Erről BEKE így vélekedett: „Die ungarischen Sprachforscher erklärten, von den Lativformen *ide*, *oda* ausgehend, die Ablativformen *innen*, *onnan* von **idnen*, **odnan* ebenso, wie die Formen *itt*, *ott* und *ennyi*, *annyi* von **idt*, **odt*, bezw. **ednyi* (< **edné*), **adnyi* (< **adné*)² [...] es ist auch unnötig, in den Fürwörtern *itt*, *ott* und *ennyi*, *annyi* so einen *-d-* Wortstamm vorauszusetzen, da in dem Altungarischen häufige Belege einen einfachen Konsonanten darstellen [...] und in diesen Fällen ohne Zweifel eine phonetische Dehnung, bezw. Geminierung sich ereignet hat, wie z. B. in dem Partizipsuffix *-t* und *-tt*, im Komparativsuffix *-b* und *-bb*. Doch das Adverb *honnan*? kann sich so nicht erklären, da hier kein *-d-* Stamm vorauszusetzen ist. Es ist auch hier überflüssig an einen Stamm *hol-* zu denken, da wir es mit der Analogie von *innen*, *onnan* erklären können” (BEKE 1950: 14); ez ellentétes MÉSZÖLY fenti – a mutató névmások *d*-es tövével számoló – elképzelésével (MÉSZÖLY 1915: 199, 1956a: 352, 1956b: 239). – A mutató névmásokból keletkezett adverbiumi alakok szóbeljei hosszú mássalhangzója történetileg akkor tekinthető természetesnek, ha a *-d-*s töhöz pusztán mássalhangzóból álló vagy mássalhangzós kezdetű ragmorféma csatlakozott, pl. *itt* < **idt*, *ott* < **odt*, *ennyi* < **ednyi*, *annyi* < **adnyi*, egyébként pedig a TESz.-nek az *innen* és az *onnan* történeti hang- és alaktani értelmezése szolgálhatna magyarázatul: „**innen** [...] Megszilárdult ragos alakulat. Az *ez* névmás *e* elemének *i* változatából keletkezett az *-n* locativusrag ismétlődésével és *inen* > *innen* fejlődéssel, esetleg az *id* ~ *ed* változathól (vö. *ide*) **idnen* > *innen* alakulással” (TESz. 2: 217ab); „**onnan** [...] Megszilárdult ragos alakulat. Az *az* ~ *a* mutató névmás *o* töv változatából jött létre az *-n* locativusrag ismétlődésével és *onan* > *onnan* fejlődéssel, esetleg az *od* változathól (vö. *oda*) **odnan* > *onnan* hasonulással” (TESz. 2: 1082b–1083a); a második lehetőség tűnhetne valószínűbbnek a ragismétlődés feltevése esetén, amelynek értelmében az *ed-/id-* és az *ad-/od-* névmástövekhez járult mássalhangzós (kezdetű) esetragokkal létrejött, teljes hasonulással megszületett adverbiumok a hosszú mássalhangzós mai formák forrásai, tehát: *VdC* > *VCC*, vagyis: **idt* > *itt*, **odt* > *ott*, **idnen* > *innen*, **odnan* > *onnan*; szerintem az *eddig* és az *addig* szóbeljei hosszú mássalhangzója az *innen*, *onnan* stb. analógiájára alakulhatott ki (l. 32).

A *honnan* *-nn-* szegmentumával kapcsolatban BEKE az *-n* egyszerű nyúlását is lehetségesnek vélte. A TESz. szerint azonban: „Megszilárdult ragos alakulat. Az *-n* locativusrag ismétlődésével keletkezett abból a névmási töből, amelynek különféle fejleményei a *ha*¹, *hány*², *hogy*¹, *hogy*², *hol*, *hova* (a rokon nyelvi megfe-

² BEKE azonban sajnálatos módon nem árulta el, kik voltak azok a magyar kutatók, akik ezt állították, én pedig csak egy ilyen állásfoglalást előadott szerzőt találtam: MÉSZÖLY 1915: 199 (még vö. MÉSZÖLY 1956a: 352, 1956b: 239). – Ebben az idézetben vagy nem találok az (igei) állítmányt, vagy a központozás félrevezető, ezért csak úgy tudom értelmezni ezt és a folytatást, hogy BEKE szándéka szerint arról lehet benne szó, hogy a felsemelt adatokban magyar kutatók szerint *d*-re végződő névmástövekhez járultak a formánsok.

lelőket l. *hogy*¹ a.)” (TESz. 2: 141b–142a); ez a magyarázat összhangban áll az *innen* és az *onnan* létrejöttére megfogalmazott második feltevéssel, lehetségesnek is gondolom. BEKÉnek az *n* spontán nyúlásával számoló ötletét (**honan* > *honnan*; BEKE 1950: 14) viszont valószínűtlennek látom, mert az *innen*, *onnan* analógiája szinte kényszerítőnek látszik.³ A *honnan* esetében nekem két alternatív megoldás tűnik elfogadhatónak: kevésbé a TESz.-é, amely ragismétlődéssel számol, sokkal inkább az analógiával számoló.

Az *az* és az *ez* mutató névmásaink és régi származékaik (pl. *oda*, *úgy*, ill. *ide*, *így*) magánhangzó-viszonyait illetően etimológiai szótáraink szerzői mintha zavarban lettek volna, vö.:

1. „A magyar névmás többeli magánhangzója feltehetőleg **o* (vö. *az* ~ *oda* ~ *úgy* [...]) vagy talán **u* volt” (MSzFE. 1: 103);

2. „A m. *az* ~ *ott* ~ *oda* ~ *úgy* stb. származékok magánhangzójának kialakulása, illetőleg egymáshoz való viszonya nincs még teljesen tisztázva” (TESz. 1: 204a; hasonlóan: EWUng. 1: 62ab);

3. „Az *ez*, *ide*, *itt* stb. magánhangzóinak a viszonya nem tisztázott” (MSzFE. 2: 168), „Az *ez* ~ *itt* ~ *ide* ~ *így* származékok magánhangzójának viszonya még nincs véglegesen tisztázva: ez vagy alapnyelvi váltakozás folytatása, vagy a magyar nyelv külön életében alakult ki” (TESz. 1: 818b–819a; részben hasonlóan EWUng. 1: 345ab).

Ezzel kapcsolatban azonban fontos az MSzFE. egy mellékesnek szánt, ám lényegre tapintó észrevétele: „névmásoknál egyébként is – miként az névmásunk esetében is tapasztaljuk – a magánhangzók tekintetében a »szabályosnál« változatosabb megfelelésekkel kell számolnunk” (MSzFE. 1: 103). Ez a jelenség gyaníthatólag abból fakad, hogy a névmások – akárcsak a számnevek és a határozószók – rendszerint rövidek és gyakori használatúak (ilyenek még pl. a mozgást és létezést kifejező igék, a közeli rokonokat és hétköznapi tárgyakat és testrészeket jelölő főnevek), aminek következtében fokozottan vannak kitéve a hangalakai torzulásnak és csonkulásnak. Ehhez vö. „Words that occure more often in the context for change change more rapidly than those that occure less often in that context” (BYBEE 2002: 261).

Az ezekkel az adverbiumokkal kapcsolatos hangtörténeti magyarázatomat l. a 3.3. *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* és 3.3.1. *innen*, *onnan*, *honnan* pont alatt (31–32).

BÁRCZI többször is tárgyalta e rejtélyes hangviszonyt mutató szavaink hangtanát: „*büds* [...] a *bűz* fn. szárm-a, a *bűz*ös alakv-a; talán iráni er. töből, vö. oszét *būd* ’tömjénillat’; *z* ~ *d* váltakozás van pl. az *íz* ~ *édes*, *ez* ~ *ide* alakpárokban is” (SzófSz. 29b), bár úgy látta, hogy „Az egyeztetés további vizsgálatot igényel” (SzófSz. 30b). Továbbá szerinte „nehéz volna a *d* másodlagos voltának feltevése elől elzárkózni” (BÁRCZI 1962: 7). BÁRCZI MÉSZÖLY (1956a: 352, 1956b: 239)

³ A *ho-* névmástöből képzett *hogy*-ra is ez vonatkozik: „Én úgy magyarázom az *id-*, *od-* és *így*, *úgy* viszonyát, hogy az *id-*, *ud-* töhöz hozzájárult még a *-j* lativusrag, s ez olvadt bele a névmástövek *-d*-jébe. Természetesen ez nem vonatkozhatott a *hogy?* névmásra, mert alapszavának nincs *-d* tövű változata, azt tehát az *így*, *úgy* analógiával kellett magyaráznom” (BEKE 1944–1950: 305, még vö. BEKE 1911).

nyomán viszonylag fiatalnak tartotta *vides* szavunkat, hivatkozva a *Jézus* melletti nyelvjárási *Jédus*-ra (BÁRCZI 1962: 7).

Az (*íz* >) *izes* ~ *édes* hangtörténeti viszonya szerintem voltaképpen nem is lehetne része a *z* ~ *d* problémáját vizslató kutatásnak, ti. az eddig elfogadott etimológiai értelmezés valójában zsákutcának tekintendő. Tudtommal JUHÁSZ JENŐ foglalkozott a legrészletesebben az (*íz* >) *izes* ~ *édes* feltett etimológiai kapcsolattal, aki ezek etimológiai összetartozását kétségtelennek tartotta (JUHÁSZ 1943: 65–66). Hivatkozott arra, hogy e szavak hangtani viszonyának értelmezésekor *z* > *d* hangváltozással szoktak számolni, miként a *bűz* ~ *büdös*, *víz* ~ *vides*, *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* esetében is (i. m. 66). Ezek közül azonban mégis kizárta az *ez* ~ *ide* és az *az* ~ *oda* adatokat, mert szerinte e párok tagjaiban más-más névmási elem a *z* és a *d*. A *víz* ~ *vides* is ugyanerre a sorsra ítéltetett általa, mondván: „a *vides* csupán vas- és zalamegyei tájszó, nem bizonyos, hogy van-e nyelvtörténeti gyökere: régi, közép- vagy ómagyarkori változás vagy váltakozás maradványa-e, vagy pedig csak újabb népnyelvi alakulás-e, éppen a régebb idő óta meglevő, hangalakban igen hasonló és szintén egy- és kétszótagú *íz*: *édes*, *bűz*: *büdös* mintájára?” (i. m. 66). Majd fejtegetése végén azt közölte, hogy MUNKÁCSINak a *bűz* ~ *büdös* eredetével kapcsolatos magyarázatára alighanem az enyészet vár (i. m. 67). Közben pedig egy rövid eszmefuttatásban amellett érvelt, hogy az *íz* és az *édes* szavak az *eszik* ige származékai úgy, hogy ezen ige *í-* és *é-* tövéhez járult a *z* és a *d* képző (i. m. 66); JUHÁSZnak ez utóbbi ötletét elfelejtethetjük (vö. MSZFE. 2: 332), csak a tudománytörténeti hűség végett említettem meg. Ami pedig az *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* párokat illeti, javaslom alább (31) az ezeket a szópárokat taglaló passzusban írottakat figyelembe venni, a *víz* ~ *vides* pár esetében a második elem szűk nyelvjárási elterjedtsége pedig egyáltalán nem tekinthető e két szó összetartozása elleni érvek.

Tudtommal MOÓR kétszer is foglalkozott ezekkel a különleges hangviszonyról tanúskodó szóegyüttesekkel. Vö.: „az *édes*, *büdös* és népnyelvi *vides* szóalakokban nem a mai *-z-* eredeti alakja őrződött meg valami rejtélyes módon; e szóalakok ugyanis éppúgy újabb regresszív távolsági asszimiláció révén jöttek létre (*z-s* > *d-s*), mint a népnyelvi *Jédus* 'Jézus' névalak” (MOÓR 1946: 127); „In MEtSz.[= ETsz.] wird zur Erklärung des *-d-* in diesen Wortformen auch auf den Wechsel *z* ~ *d* in ung. Wortpaaren wie *íz* 'Geschmack' ~ *édes* 'süss', *bűz* 'Gestank' ~ *büdös* 'stinkend' Bezug genommen (vgl. MEtSz. I. 199; II. 115). Aber auch zu *víz* 'Wasser' gehört in westung. Dialekten *vides* 'nass'. In diesen Wortformen hat sich jedoch nicht etwa die Vorstufe des heutigen *-z-* erhalten, sondern sie sind offenbar ebenso Ergebnisse von regressiven Zischlautdissimilationen *z* – *š* > *d* – *š*, wie das in den Dialekten des Széklergebietes vorhandene *Jédus* für *Jézus* [...] [Bekezdés] In diesen hier genannten Wörtern ist also das *-d-* als Vertretung eines fluigr. **-t-* sekundär im Ungarischen infolge einer Zischlautdissimilation aus *-z-* entstanden. Diese Beispiele eignen sich also zur Erklärung des *-d-* in *ide*, *oda* durchaus nicht. Unserer Ansicht nach sind diese rätselhaften Lativformen aus dem aus Pronominalformen wie **id-nen* > *innen*, **ud-nan* > *onnan*, **ed-nyi* > *ennyi*, **ed-nél* > *ennél*, *eddig* < **ed-hik* usw. erschlossenen Pronominalstamm, in welchen das ursprüngliche *d* durch ein nachfolgendes *n*, *ń*, *h* bewahrt wurde” (MOÓR 1952: 84; ezt MÉSZÖLY és BEKE is így látta, l. 26. o. 3. jegyzet).

LAKÓ (1951a: 20, 1951b: 347–350) a mutató névmási eredetű finn adverbiumok (pl. *sinne* 'oda', *tänne* 'ide') *-nn-* elemének **-nt-* előzményét a permi prosecutivusi **-t3-*, **-nt3-* (> *-d-*, pl. zürj. *tujed* 'az út mentén') és a mordvin adverbiumi *-nd-* elemmel (pl. M *tunda*, E *tundo* 'au printemps'), valamint a m. *ide*, *oda* *-d-*jével vetette egybe. (Zürjén példákat maga nem közölt, csak utalt UOTILA munkájára: 1933: 101.) LAKÓ véleménye megegyezik BEKE (1926) fentebb (l. 24–25) ismertetett ötletével. Téves e feltevés, a m. *-d(-)* ugyanis maradéktalanul értelmezhető történetileg a MIKOLA (1965: 37) által (is) előadott megoldási javaslat alapján (l. alább).

Nagyon figyelemre méltó a most idézendő vélekedés: „szóba jöhet a finn-ugor **-t* ~ magyar *-z* mellett *-d* megfelelés is”, pl. az *édes*, *vides* esetében úgy, hogy „egyes nyelvjárásokban megmaradt az alapnyelvi hang” (HORPÁCSI 1952: 156), vagy annak legalábbis egy közbülső folytatója. Ebben implicite persze az közöltetik, hogy ősmagyar nyelvjárási különfejlődésről lehet szó.

BENKŐ szerint is „az ősmagyar *δ*-vel kapcsolatos *ez* ~ *ide*, *bűz* ~ *büdös*, *íz* ~ *édes* stb. váltakozás” hajdani nyelvjárási különbségre utalhat (BENKŐ 1957: 69), míg BÁRCZI (1962: 7) nem látta „kényszerítőnek” a **δ* feltevését, de hangtörténetében mégis ezzel számolt: „a *nemez* olyan időben honosodott meg, amikor a *t* > *z* fejlődés még *δ* fokon volt” (BÁRCZI 1958: 115). Az egyetemi nyelvtörténeti tankönyvben publikált hangtörténeti fejezetben azonban egyáltalán nem szólt erről a kérdésről (vö. BÁRCZI 1967: 101–106); egy ugyanilyen célú másik könyvben a hangtörténeti fejezet szerzője, E. ABAFFY (2003: 116–123) sem emlékezett meg erről, korábban viszont igen (E. ABAFFY 1994: 13). BÁRCZI 1962-es cikkére hivatkozva így ábrázolta a változási sort E. ABAFFY: *-t* > *-d* > *-z*- (figyelmét a jelek szerint elkerülte MIKOLÁnak a lényegében ugyanezen magyarázatot megfogalmazó dolgozata: MIKOLA 1965). E. ABAFFY megállapítását azonban szerintem így kell módosítani: U/FU/Ug **-t* > ősm. **-δ* > **-z* > m. *-d(-)* > *-z(-)*.⁴

MIKOLA feltevése a témával kapcsolatos legfrissebb magyarázatkísérlet. Amint láthattuk, a *bűz* ~ *büdös* szópár mássalhangzó-megfelelésének értelmezésekor többen is hivatkoztak az *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* szópárokra is, de több véleménynyilvánító voltaképpen hangtörténeti magyarázatot nem fogalmazott meg. Míután MIKOLA sorra vette a korábbi kísérleteket, olyan megoldást javasolt, amely – némi korrekció után – megnyugtatónak tűnik: „A magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy az *ide*, *oda* meg az *eddig*, *addig* *d*-je a **t* > *d* > *z* változás közbeeső fokát mutatja” (MIKOLA 1965: 37). Arra is fölhívta a figyelmet, hogy az *a*, az névelőknek a régiségben volt *ad* változata is, pl. *ad* *ydők* 'az idők', *ad* *köz* *nepnek* 'a köznépnek' (i. h.; l. még EtSz. 1: 187, NySz. 1: 140), ez pedig határozottan megerősíti MIKOLA eme feltevésének valószínűségét. MIKOLA javaslatát tehát teljesen plauzibilisnek látom, mert így teljesen érthető a régi és kétségtelenül létezett *ad*

⁴ E. ABAFFY az intervokális rövid zárhangok ősmagyar kori változását ekként határozta meg: **p* > **b* > **β*, **t* > **d* > **z*, **k* > **g* > **γ* (E. ABAFFY 1994: 15, 2003: 117), de ez aligha fogadható el. A szó belseji intervokális **p* és **k* végső sorsa a vokalizálódás volt, de emiatt csak a **p* > **β*, **k* > **γ* változások tekinthetők plauzibilisnek, mert a *β* és a *γ* közvetlenül vokalizálódhat, a **t* > > *z* esetében pedig a rendszerszerűség itt is közbülső részhangot követel meg: **t* > **δ* > *z*.

névelő hangalakja, továbbá a mutató névmásokból keletkezett adverbiumok hangalakja is tisztázva van általa. Magyarázatát csak annyiban módosítom, hogy én közbülső $*\delta$ fokkal is számolok, amely a tárgyalt szavakban kétirányú fejlődésen ment át: U/FU/Ug $*-t-$ > ősm. $*-\delta-$ $\gtrsim$ $*-z-$ > m. $-d(-)$ $\sim$ $-z(-)$ (erről l. még 29 kk.). Furcsának tartom, hogy sem a TESz., sem a történeti grammatika (MÁTAI 1991, 1992) nem tesz említést semmiféle formában sem a határozott névelő egykori *ad* változatáról, bár az is igaz, hogy az szinte alig felfedezhető módon rejtőzködik az EtSz.-ban, a NySz. (1: 140) pedig csak bizonytalankodva, homályosan utal rá.

A MIKOLA előadta magyarázatot látom érvényesülni a *bűz* $\sim$ *büdös*, *víz*, *vizes* $\sim$ *vides*, *vedel* szavaink $z \sim d$ hangmegfelelési viszonyában is, az *ízes* $\sim$ *édes* viszonyát azonban egészen másként ítélem meg (l. 3.4. *íz*, *ízes*, *édes*). Ezt a magyarázatot a *bűz* $\sim$ *büdös* kapcsán csírájában már MUNKÁCSI (ÁKE. 182) megfogalmazta, voltaképpen BEKE (1935: 81) vélekedése is ezt sugallja. MIKOLA (1965: 37) pedig az *ez* $\sim$ *ide*, *eddig*, *az* $\sim$ *oda*, *addig* szavainkra alkalmazta, a többi, ilyen megfelelést mutató szópár közül csak az *íz* $\sim$ *édes* adatokat említette meg ezzel a megjegyzéssel: „Korábban általános volt a vélemény, hogy a szóbelseji *z* néhány szóban *d*-vel váltakozik” (MIKOLA 1965: 36), de gyaníthatólag ezzel nem értett egyet, és a *víz*-ről is csak a nyelvjárási *ügy*-nek a korábban feltett esetleges kapcsolatával összefüggésben szólt. A többi (korábbi és későbbi) kutató és magyar etimológiai szótáraink (SzófSz., TESz., EWUng.⁵) a $z \gtrsim d$ változásban és váltakozásban látták a megoldás kulcsát.

A háromszerzős egyetemi nyelvtörténeti tankönyvünk régi, iráni eredetű szavainkról előadott állásfoglalása összhangban van finnugor és ősmagyar hangtörténeti ismereteinkkel: „a *nemez* iráni *nāmād* és a *bűz* iráni *būd*-féle megfelelői arra mutatnak, hogy a kölcsönzés még abban az időben történt, amikor nyelvünkben az eredeti finnugor *t* még csak *d* (esetleg δ) fokon volt, s e jövevényszavak még részt vettek a nagyon korai magyar $d > z$ fejlődésben” (BENKŐ 1967: 278). Ehhez – ismétlésképpen – csak azt fűzöm hozzá, hogy a változási sornak bizonyosan U/FU/Ug $*-t-$ > ősm. $*-\delta-$ $\gtrsim$ $*-z-$ > m. $-d(-)$ $\sim$ $-z(-)$ lépésekben kellett megvalósulnia.

3. Most pedig magukat az etimológiai állásfoglalásokat veszem szemügyre.

3.1. *bűz* $\sim$ *büdös*

büdös: „Származékszó, a *bűz*ös alakváltozata; alapszava a *bűz*, képzője az -s ellátottságot kifejező képző. A többeli $z \sim d$ váltakozásra vö. az *íz* $\sim$ *édes*, N. *vizes* $\sim$ *vides* alakpárokat. E váltakozás kialakulásának ideje vitatott” (TESz. 1: 400b–401a).

⁵ A SzófSz. nem szól a *víz* $\sim$ *vedel* viszonyáról, a *vedel*-t ismeretlen eredetűnek tartja (SzófSz. 333b), a *vides*-t pedig meg sem említi a *víz* szócikkében (SzófSz. 341a). – A TESz. és az EWUng. expressis verbis csak a *büdös* (TESz. 1: 400b–401a; EWUng. 1: 153a), az *édes* (TESz. 1: 708ab; EWUng. 1: 294b) és a *víz* $\sim$ *vides* (TESz. 3: 1166b–1167a; EWUng. 2: 1648b) szócikkekben szól a lehetséges $z > d$ változásról, míg a mutató névmások és a belőlük keletkezett adverbiumok szócikkében erről nincs szó, l. *az* (TESz. 1: 204ab; EWUng. 1: 62ab), *ez* (TESz. 1: 818b–819a; EWUng. 1: 345ab).

bűz: „Vitatott eredetű. – 1. Iráni jövevényszó; vö. osz. K. *būd* ’tömjénfüst’; av. *baōiði* ’illat’; k.-perzsa *bōd* ’illat’; beludzs. *bōd*, *bōδ*, *bōz* ’balzsambokor’. – 2. Magyar ikerszó önállósult eleme az *íz* ikerítődéséből, vö. *íz-bíz*, *ízetlen-bűzetlen* (NySz.[1: 335]). – Egyik származtatás sem eléggé meggyőző: az 1.-nek hangtani és némi jelentéstani, a 2.-nak elsősorban szótörténeti nehézségei vannak. – A szó korábbi jelentése valószínűleg az általánosabb ’szag, illat’ volt. A 2–4. a ’rossz szag’-ra szűkült jelentésből fejlődött ki” (TESz. 1: 405b).

bűdös: A *bűz* derivátuma, a *z ~ d* alternációra vö. *íz* ’Geschmack’ (EWUng. 1: 153a).

bűz: Vitatott eredetű. – 1. Belső fejlemény, az *íz-bűz* ’Geschmack’ ikerszó második elemének önállósulásával; az első elem az *íz* ’Geschmack’. – 2. Iráni jövevény, vö. oszét *būd* ’Weihrauch’, középperzsa *bōd* ’Geruch, Duft’, beludzsi *bōδ*, *bōz* ’Geruch’, ennek a magyarázatnak azonban a vokalizmus miatt komoly hangtani nehézsége van (EWUng. 1: 155ab).

Mind a TESz., mind az EWUng. utal a *bűz ~ bűdös* iráni eredeztetésének hangtani problémáira, ezek egyike az, hogy az iráni szavak alapján mély hangú magyar szó, vagyis **bűz* lenne várható,ilyent azonban nem ismernek nyelvelméink, a másik pedig a *bűz ~ bűdös z ~ d* mássalhangzó-megfelelése. Az első akadály talán könnyen elhárítható, a voltaképpeni álikeriszói kategóriába (erről l. SZIKSZAINÉ NAGY 1993: 124–127) tartozó *íz-bíz*, *íz-bűz* ugyanis lehet régi is, és egy korábbi **íz-bűz* szókapcsolatban hangrendi hasonulás hozhatta létre az *íz-bűz* $\gtrsim$ *íz-bíz* változatokat, amelyek második eleme tehát másodlagos, és kiszorította a használatból az eredetileg önálló szóként létezett **bűz* lexémát. A második probléma megoldását voltaképpen az iráni adatok kínálják, amint BEKE írásából is fölsejlik: az U/FU/Ug **t > ősm.* **δ* változással kapcsolható össze, amely **δ* szabályszerűen *z*-vé lett (pl. FU **kota > > ősm.* **kaδa > > m. ház*), de az itt tárgyalt szavak egy részében (*bűz ~ bűdös*, *ez ~ ide*, *az ~ oda*) számolhatunk az ősm. **δ* kettős képviselésével: *d* és *z*. Továbbá *fizet* igénk (vö. TESz. 1: 927ab; EWUng. 1: 397ab) és *nemez* főnevünk *z*-je is (vö. TESz. 2: 1012a; EWUng. 2: 1023b) korábbi **δ*-ból ered.

A TESz. és az EWUng. is számol azzal, hogy a *bűz* létrejötté végül is egy ikerszó második elemének önállósulásával keletkezett, ezért igyekeztem e téren is tájékozódni. A magyar ikerszavak legrészletesebb vizsgálatát elvégző SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1993) adattárában nem szerepel az *íz-bíz*, *íz-bűz*, *ízetlen-bűzetlen*, nyilván azért, mert ezek nem felelnek meg a voltaképpeni ikerszók kritériumának. Az általa megállapított ikerszó-típusok: – a) az előtagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származtatható ikerszók; – b) az utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származtatható ikerszók; – c) az ikerszók jelentéssel bíró, de komponenseikben nem önálló alakú, illetve határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé telített ikerszók; – d) a sem komponenseikben, sem ikerített formájukban fogalmi jelentéssel nem telített ikerszók (SZIKSZAINÉ NAGY 1993: 3–4).

Az *íz* természetesen önálló alakú és jelentésű lexéma, SZIKSZAINÉ NAGY IRMA nyilván a *bűz* szót is – okkal – ilyennek tekinti, így tehát tévesnek tekinthetjük azt az eredetmagyarázatot, mely szerint a *bűz* egy ikerszó második eleméből vált volna önálló szóvá.

3.2. víz, vizes ~ vides (vedel)

A magyar szókészletet feldolgozó etimológiai szótáraink a *vides* változatot a *z > d* hangváltozással a *vizes*-ből keletkezettként magyarázzák (TESz. 3: 1166b–1167a; EWUng. 2: 1648b), az MSzFE. (3: 695–696) és az UEW. (1: 570) pedig nem is szól a *d*-s alakokról. A *vedel*, *védél* ismeretlen eredetűként van elkönyvelve (TESz. 3: 1103b; EWUng. 2: 1613a–1614b). Ezen ígénk egyértelműen a mohó ivást fejezi ki nyelvjárásainkban (másodlagosan a mohó evést, zabálást is jelenti), vagyis aligha lehet független *víz* szavunktól, míg pl. – hogy némileg karikírozzam a helyzetet – a *vedel*, *védél* és a *vödör*, *vödör* bizonyosan nem hozhatók egymással etimológiai kapcsolatba a részleges hangtani rokonság és a vízzel való nyilvánvaló kapcsolatuk ellenére sem. Következésképpen úgy látom, hogy a *vedel* a *vizel*-nek testvérderivátuma, csak éppen a folyadéknak, a víznek a testben ellentétes irányú mozgását, közlekedését jelenti. (Lektoraim egyike hívta fel a figyelmemet JUHÁSZ DEZSŐ tanulmányára [2016], amely e dolgozat írásakor sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet. Örömmel láttam, hogy JUHÁSZ DEZSŐvel voltaképpen nagyon hasonlóan ítéljük meg a *bűz* ~ *büdös* és a *vizes* ~ *vides* szópárok létrejöttét.)

3.3. ez ~ ide, az ~ oda

Az EtSz. (1: 190) az *addig* alatt expressis verbis két külön töröl szől: †*ad* és *az*, az *eddig* alatt pedig *ez* és **ed* tövet említ (EtSz. 2: 110). Az EtSz.-ban közölt állásfoglalásoknál későbbi nézetek voltaképpen nem szólnak a *d* elemű adatokról, hanem csak a *z* eleműekről.

U **o* ~ **u* 'jener, -e, -es' > > m. *a*, *az*, ez utóbbinak a *z* eleme névmásképző, amely **t*-re megy vissza (UEW. 1: 332, lényegében ugyanígy ítéli meg a többi szótár is: MSzFE. 1: 102–104; TESz. 1: 204ab; EWUng. 1: 62ab).

oda: „Megszilárdult ragos alakulat: az *az* ~ R. *oz* mutató névmás *od* változatából jött létre -*á* > -*a* lativusraggal” (TESz. 2: 1066b; l. még EWUng. 2: 1054a).

„Az *ez* és *az* forma [...] ugor kori eredetű továbbképzés vagy elhomályosult összetétel” (BERRÁR 1967: 209). A *z* kétségtelenül **t* névmásképzőre megy vissza.

U **e* 'dieser, -e, -es' > > m. *e*, *ez*; ez utóbbinak a *z* eleme névmásképző, amely **t*-re megy vissza (UEW. 1: 67; lényegében ugyanígy ítéli meg a többi szótár is: MSzFE. 1: 167–169; TESz. 1: 818b–819a; EWUng. 1: 345ab).

ide: „Megszilárdult ragos alakulat: az *ez* mutató névmás tövének *ed*- ~ *id*-származékszavából jött létre az -*é* > -*e* lativusraggal” (TESz. 2: 184b–185a; l. még EWUng. 1: 598a).

Én úgy látom, hogy a MIKOLA és E. ABAFFY javasolta és általam némileg módosított megoldás ad magyarázatot mindkét névmás és névmási határozószó tövének az U/FU/Ug névmási **št* és **st* szekvenciák folytatójában látható hangalakra: ősm. **šd* > m. *ez* ~ *id-e*, ill. ősm. **sd* > m. *az* ~ †*ad*, *od-a*.

Az *oda* és az *ide* a névszói paradigmából már kikopott, elavult lativusragot tartalmaz; e két adverbium magas koráról nemcsak ez a körülmény árulkodik, hanem az is, hogy a bennük lévő névmástő magánhangzója is egy korábbi állapotot tükröz, és nyilván e két adverbium a legrégebbi a névmástőből és (egykori) esetragból alakult adverbiumok közt. A határozott névelő *az* ~ †*ad* k e t t ő s s é g e

arra utal, hogy sokáig meg lehetett e k e t t ő s s é g a mutató névmások körében is: *az* ~ **ad*, *ez* ~ **ed*.

3.3.1. *innen, onnan, honnan*

Nekem úgy tűnik, hogy az *onnan* és az *innen*, továbbá a *honnan* határozószók történetének talánya e tanulmány legrejtélyesebb része, és ennek kiderítése igényli a legkörültekintőbb munkát.

A fentebb már idézett *adydők* 'az idők', *adköz népnek* 'a köznépnek' típusú *ad* hangalakú névelőt tartalmazó adatokat a NySz. (1: 140) és az EtSz. (1: 187) szerint a következő nyelvelmékekben találhatunk: Jókai-kódex (14–15. sz.), Jordánszky-kódex (1516–1519), Érdy-kódex (1524–1527), Winkler-kódex (1506), Magyar Leveles Tár (1504–1560). A rendelkezésre álló források (NySz., EtSz., EtSz., ÚMTsz.) azonban nem tartalmaznak **ad* és **ed* hangalakú mutató névmásokat, bár korábban teljesen nyilvánvalóan voltak ilyenek is. Biztosra veszem, hogy a következő határozóragos alakokban is ilyen névmások rejtőznek: *addig/eddig*, *ahhoz/ehhöz*, *annak/ennek*, *annál/ennél*, *arra/erre*, *arról/erről*, *attól/ettől*, *azzal/ezzel*. Az ezekben lévő esetragok – az *addig/eddig* ragjának kivételével – mind névutói eredetűek, amelyeknek nagyobb része már az ősmagyar korban léphetett a raggá válás útjára (l. KOROMPAY 1991: 292). A legutóbbiakról így vélekedik a TESz.: „Az *addig* és a R., N. *adzig* feltehetőleg nem egymás alakváltozatai: az *addig* az *ad*, az *adzig* az *az* tő -ég ~ -ig ragos alakja lehet. Az *annál* az *ad*, az *attól* vagy az *ad*, vagy az *az* változatból keletkezett, illetőleg a kétféle eredetű alakok összekeveredtek” (TESz. 1: 204ab; l. még EWUng. 1: 62ab); „Az *ed* (vö. *eddig*) [...] vö. *addig*, *oda*” (TESz. 1: 818b–819a; l. még EWUng. 1: 345ab). Az *adzig* kiindulópontja, eredeti alakja bizonyára **azig* lehetett, amely gyaníthatólag az *ahhoz/ehhöz*, *annak/ennek*, *arra/erre*, *attól/ettől*, *azzal/ezzel* ragos névmási alakok analógiájára vált **azzig* formájúvá, és ennek hosszú szibilánsa affrikatizálódott *dz*-vé (vö. pl. *edz*; BÁRCZI 1967: 122; PAPP 1971: 90; KASSAI 1980: 235; vö. még a m. *edz* ígéről általam előadottakat: HONTI 2017: 81). Az *addig/eddig* tehát a névmási **ad*/**ed* formáknak az -ig raggal bővült alakjai, a másodlagosan hosszú mássalhangzós **ad-nak*/**ed-nek* > *annak/ennek*, **ad-nál*/**ed-nél* > *annál/ennél*, **ad-hoz*/**ed-höz* > *ahhoz/ehhöz* alakok mássalhangzó-hosszúsági analógiájára történt az **adig* > *addig*, **edig* > *eddig* változás.⁶ Ezek mindegyikére az jellemző tehát, hogy a névmástő és az esetrag regresszív teljes asszimilációjaként jöttek létre a hosszú mássalhangzós formák, míg a nem mutató névmási névszók és ezek az esetragok érintkező mássalhangzói a nyelvterület túlnyomó részén egyáltalán nem vettek részt a teljes asszimilációban (pl. *kézhez*, *láb-nak*). E téren csak a v-s kezdetű, instrumentális- és translativusragos alakok képeznek kivételt (pl. *kéz-vel* > *kéz-zel*, *láb-val* > *láb-bal*), a nyelvterület egy kis részén (pl. *kéz-vel* 'kézzel', *láb-val* 'lábbal', vö. IMRE 1971: 266; illetve *bor-vá* > *bor-vá* 'borrá', *szép-vé* > *szép-vé* 'széppé', vö. KÁLMÁN 1966: 51).

⁶ Tehát mind az **azig* > **azzig* (> *adzig*), mind az **adig* > *addig* esetében az **ad-nak*/**ed-nek* > *annak/ennek* stb. ragos névmási alakok hangtani analógiájával számolok.

innen: *innét*, *innél*, *innek*, *ineid*, *eneid*, *ēnen* stb. „Megszilárdult ragos alakulat. Az *ez* névmás *e* elemének *i* változatából keletkezett az *-n* locativusrag ismétlődésével és *inen* > *innen* fejlődéssel, esetleg az *id* ~ *ed* változathól (vö. *ide*) **idnen* > *innen* alakulással. Egyéb alaktani változataiban *-t* locativusrag, *-l* ablativusrag, illetőleg ezek halmozódása vagy módosulata van. A *d* végű változatok a *t* végűek zöngésülései, vagy szervetlen járulékhanggal keletkezettek. A *g* végűekre vö. *honnég*, *osztánnég* stb. [...] A locativusi → ablativusi jelentésváltozás alapja a szemléletváltás; vö. *honnán*, *onnan* [...] – Az a nézet, amely szerint egy ablativusragos **il* ~ **ël* formából alakult volna, nem valószínű” (TESz. 2: 217ab; 1. még *innét* EWUng. 1: 615b–616a).

onnan: *onnét*, *onnal*, *onan* stb. „Megszilárdult ragos alakulat. Az *az* ~ *a* mutató névmás *o* tövváltozatából jött létre az *-n* locativusrag ismétlődésével és *onan* > *onnan* fejlődéssel, esetleg az *od* változathól (vö. *oda*) **odnan* > *onnan* hasonlússal. A többi alaktani változatban részint a *-t* locativusrag, részint az *-l* ablativusrag, illetőleg azok halmozódása vagy módosulata van. Az *onnan* -g-jére vö. *osztánnég*, *honnég* stb. [...] Eredeti jelentésében csupán helyviszonyt jelölő, hol? kérdésre felelő határozószó lehetett [...] A locativusi → ablativusi jelentésváltozásra vö. *honnán*, *innen*. – Az a felfogás, amely szerint egy ablativusragos **ol* formából keletkezett, nem valószínű” (TESz. 2: 1082b–1083a; 1. még *onnét* EWUng. 2: 1063ab).

A TESz. nem válaszolja meg az alábbi lehetséges kérdéseket, amelyek a puszta magánhangzóból álló névmástőnek raggal bővülésekor merülhetnek fel: – 1. miért ablativusi funkcióban járult az **n* locativusrag a mutató névmás tövéhez (**i-n*, **o-n*); – 2. miért ismétlődött meg az **n* locativusrag az előző lépésben létrejött szóalakban (**i-n* > **i-nen*, **o-n* > **o-nan*); – 3. miért következett be az **-n* > **-nn-* nyúlás (**i-nen* > *i-nnen*, **o-nan* > *o-nnan*).

A TESz. abban az esetben is adós marad a szükségszerűen fölmerülő válasszokkal, amikor az **ed*, **od* tövű mutató névmásoknak esetraggal való kiegészüléséről szól: – 1. hogyan és milyen körülmények közt jött létre az ablativusi funkciójú, **n* locativusragból felépült **-nen*, **-nan* rag; – 2. miért került ablativusi funkcióban a **-nen*, **-nan* locativusrag a mutató névmás tövéhez.

És van még két kérdés, amely legalábbis engem nem hagy nyugodni, miközben a TESz. megoldását szembeítem a mutató névmásokból keletkezett ablativusi funkciójú adverbiumok hangtestével: – 1. anyanyelvünk az ugor korból örökölt **l* ablativusragot, amellyel egyáltalán nem találkozunk a TESz. magyarázatában; – 2. „Az *innen*-nek [...] a népnyelvben van még egy változata, amelyről eddig nem történt említés, ezekben az összetételekben: *élél-amoda* (Szatmár m.), *élél-amott* (Bereg m.) ’ottan, amott, ott távol’ (MTSz.)” (BEKE 1920: 95; 1. még MTSz. 477); további ilyen adatok: *amoda*: *él-a.*, *élél-a.*, *élélél-a.*, *élés-a.*, *élésél-a.* (SzamSz. 201–202; ÚMTsz. 1: 219ab, 2: 81a). A TESz. vajon miért nem számolt el a szótarban meg sem említett *él-*, *élél-* stb. formákkal? Ezeknek még a nyomukat sem találom a TESz. mutatójában (TESz. 4: 58b–59a). BEKE (1929) ezen adverbiumok előtagját az *ez* névmás ősi ablativusragos alakjaként és az *innét*, *innen* határozószók testvérderivátumaként és szinonimájaként értelmezte. Egy jóval későbbi, az ezeket az adverbiumokat tárgyaló cikkében már nem emlegeti ezt a képződményt

(BEKE 1950), és nem tárgyalják nyelvjárási kézikönyveink (KÁLMÁN 1966; IMRE 1971) sem, történeti grammatikánkban (MÁTAI 1991, 1992) sem találtam nyomát sem. Az EtSz. (1: 1532) ezt a szót ismeretlen eredetűként könyvelte el. BEKE és az EtSz. nyilatkozatán kívül nem tudok e szónak az eredetére vonatkozó egyéb állásfoglalásról. PÉNTEK JÁNOSTól megkérdeztem, találkozott-e ezzel az elemmel az archaikus csángó dialektusban, és miként vélekedik róla. Íme a válasza: „Az *élél* idézett adatolásait, amelyeket én is látok ÚMTsz.-ban, bizonytalanak érzem. Lehet, hogy ezek a régi adatok félrehallás vagy rossz lejegyzés eredményei. El lehet képzelni, hogy az *élél* tulajdonképpen az *el-el* határozószó zártabbként hallott változatának *é*-vel való lejegyzése, noha ezt – sem a határozószót, sem az igekötőt – tudomásom szerint sehol nem ejtik zárt *ë*-vel. Szóval ez annyira bizonytalan-nak tűnik, hogy nemigen lehet rá építeni” (levélbeli közlés). Először bennem is ugyanez a kétség merült föl az *élél* elemmel kapcsolatban, de úgy vélem, hogy nagyon furcsa lenne, ha különböző területeken működött gyűjtők pontosan ugyanazt a hibát követték volna el, ezért inkább elástam e kétségemet. Következésképpen úgy vélem, hogy az EtSz. nézete helytelen, és az *él*-, *élél*- stb. alakok az *innen*, *innét* stb. adverbiumok rokonságába tartozhatnak.

honnan: *honnat*, *honnét*, *honnag*, *honal*. „Megszilárdult ragos alakulat. Az *-n* locativusrag ismétlődésével keletkezett abból a névmási töből, amelynek különféle fejleményei a *ha*¹, *hány*² [...] Az alakváltozatok közül a *t* végűek *-t* locativusraggal, az *l* végűek *-l* ablativusraggal jöttek létre [...] A locativusi → ablativusi funkció kialakulására vö. *innen*, *onnan*” (TESz. 2: 141b–142a).

A TESz. közölte, szerintem kissé „sántító” alternatív megoldások („*i/o + n > i/o + nVn*: *inen/onan* $\gtrsim$ *innen/onnan*” és „*id/od + Vn > id/od + nVn*: *innen/onnan*”) helyett újat javasolhatok, amely mind morfológiailag, mind hangtörténetileg plauzibilis.

Az *innen*, *innét* ~ *innejd*, *onnan*, *onnét* ~ *onnajd*, *honnan*, *honnét* ~ *honnajd* esetében az egyik legsúlyosabb problémát a locativusi *n* és *t* (> *d*) ablativusi funkciójának magyarázata jelenti. Ezek az U **nV* és a ?FU/Ug **t(V)* locativusrag folytatói; a rokon nyelvek tanúsága szerint egyértelműen locativusi funkciójú elemekről van szó, vagyis nagyon furcsa, hogy a magyarban ablativusi szerepben is szerepelnek, de csak az idézett adverbiumokban. Az ugor nyelvek közös ablativusragja az **l* volt, vö. pl. m. *alól*, *közül*, R., N. *hazul* (~ *hazulról*); e rag egyes névutókban és határozószókban locativusi funkcióra is szert tett, pl. *hol*, *fölül*, *kívül*, *körül*. Az *ide*, *így*, *ily*, *oda*, *oly*, *úgy* arra utalnak, hogy a mutató névmásoknak az *ez*, *az* és az **ed*, **ad* alakokon kívül volt **i* és **o*, **u* (tő)variánsuk is, amelyekhez ugyancsak csatlakozhattak esetragok, így bizonyára voltak ’hol?’ kérdésre válaszoló **it*, **idt*, **ot*, **odt* formák. Ezen névmások ablativusi alakjainak magyarázatára BEKÉnek volt valamikor – legalábbis részben – találó ötlete: „Az *ez*, az névmás eredeti ablativusi alakja [...] **él*, **ol* volt, a kérdő névmásé pedig **hol*. Ezek azután csakhamar kéttagú alakot nyertek, még pedig vagy úgy, hogy újból fölveték az *-l* ragot” (BEKE 1920: 117, hasonlóan BEKE 1929). Az **élél*, **olal*, **holal* feltevése teljesen reális, és az **ënel*, **onál*, **honal* posztulátumokban az *n* feltevése funkcionális célú *l > n* disszimiláció révén ugyancsak reális, ez a disszimilációs hangváltozás ugyanis kétségtelenül létezik, vö. pl. *talál*

> N. *tanál, dalol* > N. *danol* (l. BEKE 1920: 116, 1929: 95). A *d*-s névmástövekhez is hozzájárulhatott az *l* ablativusrag: **idel, *odal*, tehát egyidejűleg élhettek más-más ősmagyar nyelvjárásokban az **él, *ol, *hol* és az **idel, *odal* alakok; **hodol* alak természetesen nem létezhetett, hiszen e névmásunknak csak **ho-* töve volt, **hod-* viszont semmiképpen sem (vö. BEKE 1950: 14). Kétféle lehetőségünk van, hogy az *innen*, az *onnan* és a *honnan* formákhoz eljuthassunk.

1. Az **él, *ol* ablativusi alakból kiindulva – BEKE imént idézett fölfogásának megfelelően – az *l* ablativusrag megismétlését tehetjük föl az alak funkciójának teljesen nyilvánvalóvá tétele végett, tehát **ëlel, *olal* – ezt igazolhatják a nyelvjárás *ëlél* előtagú határozószók –, ami a túl rövid (névmási) ragos alakokban nem példátlan, vö. pl. *õt* $\gtrsim$ *ötet*, (*ő* >) *ön* > *önnön*, sőt: *azt* $\gtrsim$ *aztat* $\gtrsim$ *aztatat*, *ezt* $\gtrsim$ *eztet* $\gtrsim$ *eztetet* (vö. BEKE 1920: 116, 2. j.; l. még TESz. 3: 19ab, 27a).

2. A *d*-s tövű névmások ablativusragos **idel, *odal* alakjainak az *l* ablativusragja ebben a funkciójában – már talán a korai ősmagyarban – kezdett marginalizálódni, és a helyviszony egyértelmű kifejezése végett újabb morfé mára volt szükség⁷ Erre pedig az ősi locativusrag konstans elemeként az **n* lehetett a legalkalmasabb, és ezt az **idel* > **inel, *odal* > **onal* funkcionális célú, disszimilációs hangváltozással lehetett megvalósítani. Az ablativusi *l* és a locativusi *n* és *t* substitutiójának beszédes bizonyítékai az *innen* ~ *innel, innél, onnan* ~ *onnal* adverbiumok. Az *l* marginalizálódásának jele lehetett, hogy a **hol* ablativusi funkciója meggyengült, és locativusivá kezdett válni; ugyanezt tanúsítják a fentebb említett határozószók és névutók is (voltaképpen ez olvasható a TESz.-nek az ezeket az adverbiumokat tárgyaló szócikkeiben is). Majd az ablativusi funkciót megerősítendő bekövetkezett az *l* reduplikációja: **hol* > **holal*. Ekkor pedig az **onal* (és az **inel*) analógiájára: **holal* > **honal*.⁸ Az eredeti funkciójában meggyengült *l* helyettesítését szolgálhatta, hogy a szóvégi **l*-nek a helyére az **n* lépett: **inel* > **inen, *onal* > **onan, *honal* > **honan*.⁹ E három adverbium *nn*-jének kialakulása hasonló folyamat lehetett, mint az *addig* és az *eddig* esetében, vagyis a másodlagosan hosszú mássalhangzós **ad-nak/*ed-nek* > *annak/ennek, *ad-nál/*ed-nél* > *annál/ennél, *ad-hoz/*ed-höz* > *ahhoz/ehhez* alakok mássalhangzó-hosszúsági analógiájára jelentek meg az *nn*-es formák: *innen, onnan, de a honnan* esetében nyilván főleg az *onnan* szó analógiás hatásával kell számolni.

Ezzel a nézetemmel teljesen ellentétes a következő: a „legősibb névmási határozószó-családunk létrejöttének és rendszerré szerveződésének kronológiája a következő lehetett: legrégibb az *itt, ott* (uráli vagy finnugor), talán ugor kori a *hol*,

⁷ „Az ugor kori *-l* rag elsődleges ablativusi szerepe mellett már korán, legkésőbb az ősmagyar kor elején felvehette a locativusit. (Az ősmagyar korból gazdagon dokumentálható az ablativus → locativus irányú jelentésfejlődés; ugyanakkor *-l* ragos határozószók rögtön a locativusi funkció betöltésére is keletkezhettek)” (D. MÁTAI 1991: 415).

⁸ Ezzel ellentétes álláspontot fogalmazott meg D. MÁTAI: „Ezekben a határozószókban az *-l* ablativusrag csak később, másodlagosan jelenik meg, főként levelekben: 1547: *honal, valahonnal* [...], 1555: *ynnel* [...]” (D. MÁTAI 1992: 602). Ez egészen bizonyosan téves feltevés, hiszen ekkorra az *-l* már rég elvesztette egykori ablativusi funkcióját.

⁹ Az itt említett három régi adverbium mindegyikének volt a régiségben és a nyelvjárásokban van ma is rövid *n*-es változata is (l. pl. TESz. 2: 141b, 217ab, 1082b–1083a).

ennél valamivel későbbi (de még az ősmagyar kor legelejéről való) a *honnan*, végül (de még ez is ősmagyar eleji) a *honnan* analógiájára keletkezett *innen*, *onnan*” (D. MÁTAI 1991: 415). Mivel az *innen* (~ *innejd* > *innét*), *onnan* (~ *onnajd* > *onnét*), *honnan* (~ *honnajd* > *honnét*) alakoknak a régiségben és a nyelvjáráásokban is vannak rövid *n*-es változataik, lehetséges (az ezzel kapcsolatos talán legbővebb adattárat l. BEKE 1920: 74–75), hogy ezek esetleg ősmagyar nyelvjárási különfejemények voltak, mint talán pl. az *anál* ~ *annál* (UMTsz. 1: 225b).

A névmási eredetű adverbiumokban történt raghalmozást illetően még vö. BEKE munkájával (1944–1950: 304–305).

3.4. *íz, ízes, édes*

U **ip₃* ~ **ip₃-s₃* ~ **ip₃-š₃* > lapp L *hapsa* ~ *haksa* 'Geruch', mord. M *opos* 'id.', cser. *üps* 'id.', zürj. S *is* 'Gestank, Geruch', osztj. V *ewəl* 'Geruch, Geschmack', *ewsintə* 'schnuppern', vog. TJ *ät* 'id.', m. *íz* (nyj. *iz, éz, üz, űz*) 'id.' (az *édes* szót nem kapcsolja ide az UEW.), jur. *ηapt* 'Geruch', jeny. *obto* 'id.', tavg. *ηobta* 'id.', szelk. Ta *aptə* 'id.', kam. *pu²btu* 'id.', koj. *обдалем* 'пущаю дым из pots' (UEW. 1: 83–84).

íz (TESz. 2: 250b–251a, EWUng. 1: 632ab – nem kapcsolja az *édes*-hez, az MSzFE. viszont igen): *édes* ~ *ézes* (MSzFE. 2: 331–332, de nem magyarázza meg a mássalhangzó-megfelelést; a TESz. 1: 708ab szerint mind az *édes*, mind az *ízes* az *íz* származéka, „*z* : *s* > *d* : *s* elhasonulás eredménye” az *ízes* > *édes*; vö. még *Jézus* ~ *Jédus*: *Jédus* [Csíkszereda], *Jédusnevenapko* [Csongrád], ÚMTsz. 2: 1153b, vö. még csángó *Jédus* MMSz. 1: 398b; EWUng. 1: 294ab).

Az biztos, hogy a *Jédus*-nak a *Jézus*-hoz képest másodlagos volta nyomós érvnek tűnik az általam is vallott ősm. **-δ-* > m. *-d(-)* ~ *-z(-)* változással szembe, e név két változatát mégsem tudom pl. a *vides* ~ *vizes* szópárral azonos módon kategorizálni, az egyházi nyelvhasználatban ugyanis a *Jézus* epitheton ornansa az *édes*, tehát az egyházi nyelvben teljesen megszokott kifejezés az *édes Jézus*,¹⁰ amelyből asszimilációval jött létre az *édes Jédus*, ebből kiválva pedig a *Jédus* önállósította is magát. Ez a magyarázat természetesen feltevés, de nagyon komolyan veendő, mert különben teljesen indokolhatatlan, motiválatlan *z* > *d* (*Jézus* > *Jédus*) hangváltozással kellene számolnunk. Ezt a nézetemet megerősítheti a várható **bűz* helyetti *bűz*, amint fentebb vázoltam (l. 29–30): egy korábbi **íz-bűz* szókapcsolatban hangrendi hasonulás hozhatta létre az *íz-bűz* álikerszót, amelynek második eleme tehát másodlagos, és kiszorította a használatból az eredetileg önálló szóként létezett **bűz* lexémát. Következésképpen e két analógiásan kialakult szópárt és utótagjuknak önálló szóvá való válását voltaképpen egymás alteregóiként látom.

Egy másik tulajdonnév kapcsán is fölmerült az esetleges *z* > *d* hangváltozás lehetősége: „A Baranya megyei mai *Adorjás* község [...] a múltban *Azarjás* volt [...] [Bekezdés] [...] a név történeti adatsora alkalmas arra, hogy vele a *z* > *d*

¹⁰ Ennek valószínűleg igen régi hagyománya lehet, hiszen az Ómagyar Mária-siralom mintájaként ismert Planctus is használja a *dulcis* 'édes' jelzőt a Jézusra közvetlenül vonatkozó részekben (l. pl. ÓMolv. 128–131; MOLNÁR–SIMON 1976: 46).

változás egy esetét időben figyelemmel kísérhessük” (REUTER 1974: 462); majd ekként vélekedik ezen ötlet szerzője: „Felmerülhet esetleg az *Adorján* (< *Hadrianus*) név hasonító hatása is, magyarázatként” (uo.). Az onomasztika valóban hiteles szakembere szerint ez utóbbi magyarázat fogadható el: „A m. *Azariás* hn. > *Adorjás* hn. változás az *Adorján* szn. analógiájával magyarázható” (FNESz. 1: 56a).

Mindkét szavunk, amelyekben ténylegesen $z > d$ változással van dolgunk, tulajdonnév, de e ténynek aligha lehet bármiféle szerepe a változás okának és eredményének megítélésében. Mindkét esetben analógiáról van szó, egyszer a szószerkezet tagjai közt létrejött hasonulásról (*édes Jézus* > *édes Jédus*), másszor azonos kategóriájú szavak (személynevek) közti hasonulásról (*Azarjás* × *Adorján* > *Adorjás*) van szó.¹¹

Az *édes* feltehetőleg már az ősmagyarban asszociálódott az *izes* szóval, és kontaminálódott is vele, amit az Ómagyar Mária-siralom *ézes* adata demonstrál. Szemantikailag érthető az *íz*, *izes* ~ *édes* szavaknak a beszélők és az etimológusok általi összekapcsolása, vö. finn *makea* 'íz, zamat' > *makea* 'édes, ízes'. A rekonstruálható uráli alapalakok miatt azonban hangtörténetileg eléggé kacifántos a helyzet, csak az UEW. 3. alapalakja, az **ip3-s3* (UEW. 1: 83) kínálhatott olyan utat, amely elvezetett a mai magyar *íz*-hez: U **ip3-s3* > ősm. **ip3-s3* > **is3* > m. *íz*, ebből aztán az *izes* derivátum mellé megszületett *édes* csak a fonetikailag motiválatlan $z > d$ változással jöhetett volna létre, legfeljebb az egyéb, $z \sim d$ váltakozást mutató szavak analógiája hathatott volna.

Biztosra veszem, hogy *édes* szavunk egy másik ősi szónak a derivátuma, ez pedig a kihalt *éd* 'Getreide'. Ennek rokonságát is bemutatták etimológiai szótáraink: FU **šānt3* 'Getreideart' > cser. KB *šādānγa* 'Weizen', zürj. S *šobdi*, P *šogdi* 'id.', osztj. V *länt* 'Getreide', ?m. ?†*ed*, ?†*éd* 'Getreide' (UEW. 1: 496; hasonlóan: MSzFE. 1: 137; TESz. 1: 706b; EWUng. 1: 293b). – FOKOS kapcsolta a m. *ed* szót ehhez a szócsaládhoz, és igen alapos nyelvtörténeti elemzésének következtetése így szól: „világosan látjuk, hogy a B.[Besztercei Szójegyzék] *ed* szava a gabona régi nevét őrizte meg számunkra” (FOKOS 1922: 73; az eredetiben részben ritkítva – H. L.). E kihalt szavunk egészen biztosan e finnugor kori szócsalád tagja.

A rokon nyelvi megfelelők közül a zürjének különösen tanulságosak az általam előterjesztett etimológia jelentéstani szempontjából: *šobdi* 'Weizen', vö. *me tšajti nóntę š o b d i-nānęn* 'ich hielt deine Brust für W e i z e nbrot' (FOKOS-FUCHS 1959. 2: 1081a), vö. *me* 'ich', *nón* 'Frauenbrust', *nān* 'Brot, Getreide' (FOKOS-FUCHS 1959. 1: 584a, 689b, 669b), *tšajtnj* 'denken, glauben' (FOKOS-FUCHS 1959. 2: 997b, 1081a), *шобды* 'пшеница; пшеничный': *ш о б д ы гөлөс*

¹¹ Egy jegyzet erejéig vitatom egy meglehetősen régi, analógiás nézet hitelét, hogy ti. a *szedett-vedett* korábbi **szedett-vett* képződményből jött volna létre úgy, hogy az összetétel első tagja *de* szegmentumának hatására ez a második tagban is megjelent (így pl. SIMONYI 1880–1881: 242, 1900: 486), szerintem ui. arról van szó, hogy az általam instabil tövűnek nevezett igék tőalternánsai körében *d*-s változattal is számolnunk kell (l. HONTI 1985b: 61–63, 2013b: 217–220). Megjegyzendő, hogy SIMONYI eleinte még meglehetősen óvatossággal adta elő ezt a feltevést: „*szédi-védi*, *szédett-védett* e h. *szedi-veszi szedett-vett*; a második rész úgy látszik az elsőnek analógiájára alakult így” (SIMONYI 1880–1881: 242).

’н е ж н ы й голос’ (BEZNOŠIKOVA 2000: 738). A kellemes íz és szag (illat) érzete asszociálódik (vö. MÉSZÖLY 1956a: 352, 1956b: 138–239), tehát könnyen kialakulhatott ennek révén a ’finom, ízletes, édes, kellemes, gyöngéd, zsenge’ jelentés, így a kihalt, ’gabona’ jelentésű főnévből létrejöhetett az *-s* képzővel az *édes* melléknév.

Ami e kihalt szavunk olvasatát illeti, az etimológia felfedezője, FOKOS a magánhangzó minőségét illetően nem nyilvánított véleményt, de sorain (FOKOS 1922: 70–72) morfondírozva nekem úgy tűnik, hogy ő *é*-vel számolhatott. E szó hangalakja eleddig bizonytalannak számított az etimológiai szakirodalom szerint: *ed* (STEINITZ 1944/1964: 41); „Az *ed* olvasata: *ed* vagy *éd*” (MSzFE. 1: 137); „A [...] szó hangalakja *éd* vagy *əd* lehetett” (TESz. 1: 706b); ?*ĕd*, ?*éd* (UEW. 1: 496); „Schwierigkeit ist, daß der anl Vokal im Ung ein *ē* od evtl *é* gewesen sein dürfte” (EWUng. 1: 293b). Az *édes* derivátum alapszava azonban csak *éd* lehetett, és ez eldönti az olvasatot. Az *éd* a nyelvújítás során föltámadt halottaiból (NyÚSz. 1: 52), ami állítólag Kazinczy Ferencnek köszönhető, erről VOLF GYÖRGY eképpen nyilatkozott: „Hogy szófaragóink »puszta gyök töül vevése által« mily borzasztó barbárságokat követtek el [...] számos példa mutatja. Persze gyöknek itt azt az értelmetlen hangcsoportot kell tekintenünk, mely a valóságos vagy csak képzelt képzők elhagyása után még megmarad. Ilyenek: *éd* (ebből: édes), *telj* (teljes) *zöm* (zömök)”¹² (VOLF 1874: 109; még vö. FISCHER 1875: 455).

4. Összegzés. A kutatók többsége által feltett $z > d$ változás nyilvánvalóan nem képtelenség, én csak azért vetem el, mert a MIKOLA (és E. ABAFFY) által javasolt és általam némiképp módosított $*-t- > *-δ- \gtrsim *-z-$ megoldás fonetikailag egyszerűbb és indokoltabb.

Feltűnő, hogy az U/FU alapnyelvi $(*-mt- > *-nt- > > m. -d(-)$ változássort elszenvedett ősi szavaink közt nincsen egy olyan sem, amelyben a MIKOLA által föltett $*t > d > z$ változássor következtében *-z-* mássalhangzót találnánk. Ennek két oka lehet: – 1. az U/FU $*-nt- > > m. -d(-)$ hangváltozásnak korábban kellett lezajlania, mint az U/FU/Ug $*-t- > ősm. *-δ- \gtrsim *-z- > m. -d(-) \sim -z(-)$ fejlődésnek; – 2. az alapnyelvi intervokális rövid zöngétlen orális zárhangok közvetlenül lettek zöngés réshanggá, tehát $*-p- > *-w-$, $*-t- > *-δ-$, $*-k- > *-γ-$, vagyis pl. az alapnyelvi $*-nt- > -d(-)$ ¹³ és a $*-t- > *-δ- (\gtrsim *-z-) > -d(-) (\sim -z(-))$ hangváltozások kronológiai és hangtörténeti okból nem találkozhattak. Persze az is lehetséges, hogy a $*-t- > *-δ- > -d(-)$ változás csak az ősmagyarág kisebb részének nyelvében történt meg, majd – egy más összefüggésben megfogalmazott vélekedés szerint – „később ezek a nyelvjárárok beolvadtak az uralkodó nyelvváltozatokba, de belőlük néhány alak túlélte a nyelvjárás pusztulását” (BÁRCZI 1967: 103).

Az itt előadott U/FU/Ug $*-t- > ősm. *-δ- \gtrsim *-z- > m. -d(-) \sim -z(-)$ magyarázat kétségtelenül helyesnek látszik, és legerősebb bizonyítéka az *ez ~ ide*, az *az ~ oda* és a (*víz >*) *vizes ~ vides (vedel)* szópárok léte.

¹² Persze e „barbárságok” egy része gyökeret vert, egyebek közt a *telj* és a *zöm* is.

¹³ Pl. FU/?U **kunta* ’Geschlecht, Sippe, Gemeinschaft’ (UEW. 1: 206) > Ug **k̑onts* > > m. *had*.

Az előzőkben talán meglehetősen bonyolult, szövevényes hangváltozási feltevéseket adtam elő, de ez a tény aligha gyengítheti magyarázatomat: – 1. három esetben etimológiailag kétségtelenül összetartozó lexémákról szóltam (*bűz ~ bűdös; víz, vizes ~ vides, vedel; ez ~ ide, az ~ oda*); – 2. egy esetben (*izes ~ édes*) pedig etimológiailag nyilvánvalóan egymástól független szavakról van szó, és ezek hangtörténeti viszonyainak természetesen paluzibilis fonetikai-hangtörténeti hátterük van, amelyet remélhetőleg sikerült kiderítenem.

Kulcsszók: ősmagyar, iráni, kontaktus, etimológia, hangváltozás, szemantika.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1994. Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonéma-rendszerünkről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN – E. ABAFFY ERZSÉBET – B. LÖRINCZY ÉVA szerk., *Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 9–20.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- ÁKE. = MUNKÁCSI BERNÁT, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1901.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2., bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 95–180.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BEKE ÖDÖN 1911. Így, úgy, hogy. *Magyar Nyelvőr* 40: 276–277.
- BEKE ÖDÖN 1920. Névmasi határozóink történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 49: 73–76, 115–118.
- BEKE ÖDÖN 1926. Ide és oda. *Magyar Nyelvőr* 55: 32.
- BEKE ÖDÖN 1929. Ung. innen, onnan, honnan. *Magyar Nyelvőr* 58: 95.
- BEKE ÖDÖN 1935. A főz ige eredete. *Magyar Nyelvőr* 64: 81.
- BEKE ÖDÖN 1944–1950. Így, úgy, hogy. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 304–308.
- BEKE ÖDÖN 1950. Ung. innen, onnan, honnan. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 98: 13–25.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar szókészlet eredete. In: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 259–351.
- BERRÁR JOLÁN 1967. A szófajok története. In: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 193–212.
- BEZNOŠIKOVA, L. M. szerk. [БЕЗНОСИКОВА, Л. М. отв. ред.] 2000. *Коми-русский словарь*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.

- BYBEE, JOAN 2002. Word frequency and context of use in the lexical diffusion of phonetically conditioned sound change. *Language Variation and Change* 14: 261–290.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest. 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993–1995. + Register. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1997.
- FISCHER IGNÁC 1875. Kazinczy újításai. *Magyar Nyelvőr* 4: 453–456.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988.
- FOKOS DÁVID 1922. Ed (A gabonának régi magyar neve). *Magyar Nyelvőr* 51: 67–74.
- FOKOS-FUCHS, D. R. 1959. *Syrjänisches Wörterbuch* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1985a. Ősmagyar hangtörténeti talányok. *Magyar Nyelv* 81: 140–155.
- HONTI LÁSZLÓ 1985b. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.
- HONTI LÁSZLÓ 2013a. Comments on Uralic Phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 1–68.
- HONTI LÁSZLÓ 2013b. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. In: FÓRIS ÁGOTA szerk., *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 201–254.
- HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati őtörök szókészleti kapcsolatairól*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HORPÁCSI ILLÉS 1952. Évad. Finngor *-t ~ magyar -d megfelelés. Tüled – hozzád. *Magyar Nyelv* 48: 154–160.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- JUHÁSZ JENŐ 1943. Íz, édes. *Magyar Nyelv* 39: 65–67.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KASSAI ILONA 1980. A magyar affrikátákról időtartamuk alapján. *Magyar Nyelvőr* 104: 232–245.
- KËSK¹. = LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.], *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва. 1970.
- KËSK². = LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.], *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 1990.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: BENKŐ 1991: 284–318.
- LAKÓ GYÖRGY 1951a. A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokonnnyelvi megfelelői. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 14–23.
- LAKÓ GYÖRGY 1951b. Emploi du prosecutif et du transitif dans les langues permiennes, l'origine de leurs désinences casuelles. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 346–371.
- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1967. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE. 1.

- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1971. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE. 2.
- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE. 3.
- B. LÖRINCZY ÉVA szerk. 1979. *Új magyar tájszótár. Első kötet. A–D.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz. 1.
- B. LÖRINCZY ÉVA szerk. 1988. *Új magyar tájszótár. Második kötet. E–J.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz. 2.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1970. *Краткий этимологический словарь коми языка.* Наука, Москва. = KÉSK¹.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1990. *Краткий этимологический словарь коми языка.* Коми книжное издательство, Сыктывкар. = KÉSK².
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. A határozószók. In: TNYt. I, 401–432.
- D. MÁTAI MÁRIA 1992. A határozószók. In: TNYt. II/1: 570–661.
- MÉSZÖLY GEDEON 1915. Az óta névutó eredete. *Magyar Nyelv* 11: 193–200.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956a. A bűz szó eredete és hangtani tanulságai (Mutatvány az „Ómagyar Szövegek”-ből). In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 351–355.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956b. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- MIKOLA TIBOR 1965. A szóhasadás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 61: 35–40.
- MMSz. = *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1. A–K.* Szerk. PÉNTÉK JÁNOS. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 2016.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvemlékek.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- MOÓR ELEMÉR 1946. A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai (Adalékok az ősmagyar nép és nyelv kialakulásának kérdéséhez). *Magyar Nyelvőr* 70: 121–128.
- MOÓR ELEMÉR 1952. Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2: 1–96.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. + *Mutató.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1981.
- MTSz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest. 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1895. A magyar magánhangzók történetéhez. II. Rövid magánhangzók. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 257–287.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1897. A finn–magyar d ~ l és d ~ z hangmegfelelésekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 129–165.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1904. Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatz. *Keleti Szemle* 5: 305–329.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF. *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1873–1881.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.* Hornyánszky Viktor, Budapest. 1902–1908.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legregibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest. 1890–1893.

- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz* Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest. 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- PAPP ISTVÁN 1971. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- REUTER CAMILLO 1974. A z > d változás egy érdekes esete. *Magyar Nyelv* 70: 462–463.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880–1881. A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése. *Nyelvtudományi Közlemények* 6: 237–269.
- SIMONYI ZSIGMOND 1900. Elvonás. *Magyar Nyelvőr* 29: 481–490.
- SKÖLD, HANNES 1925. *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*. Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1. Bd. 20. Nr. 4. Lunds Universitet, Lund–Leipzig.
- STEINITZ, WOLFGANG 1944. *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica: 2.
- STEINITZ, WOLFGANG 1964. *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. 2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Akademie-Verlag, Berlin.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár*. Nap Kiadó, Budapest. 1935–1936/2004.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1993. *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 197. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TMNyt. = BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND, *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1895.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1991–1995.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. [1–8. füzet.] + *Register*. Hrsg. RÉDEI KÁROLY. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986–1991.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.
- UOTILA, T. E. 1933. *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 65. Uotila, T. E.; Universitát Helsinki, Helsinki.
- VOLF GYÖRGY 1874. „Az újítás helyes módjai”. *Magyar Nyelvőr* 3: 101–113.

Puzzles in Proto-Hungarian phonology 2:

PU/PFU/PUg *-t- > PHu *-δ- ʒ *z > Hu -d(-) ~ -z(-)

The Hungarian lexicon exhibits four sets of lexemes in which researchers traditionally assume the unusual consonant alternation $z \sim d$ rather than the otherwise expected (non-alternating) z : *bűz* ‘stench’ ~ *büdös* ‘stinky’; *víz* ‘water’, *vizes* ‘watery’ ~ *vides* ‘id.’, *vedel* ‘swill’; *ez* ‘this’ / *az* ‘that’ ~ *ide* ‘to this place’ / *oda* ‘to that place’; *íz* ‘taste’, *ízes* ‘tasty’ ~ *édes* ‘sweet’. Of these, *bűz* ~ *büdös* go back to an Old Iranian loanword, and the source of the different Hungarian reflexes might be an alternation in the Iranian source languages ($d/\delta \sim z$). In the cases of *víz*, *vizes* ~ *vides*, *vedel*, and *ez* / *az* ~ *ide/oda*, a sound change PU/PFU/PUg *-t- > PHu *-δ- ʒ *-z- > Hu -d(-) ~ -z(-) that may have taken place in the language of part of the Ancient Hungarian population may have given rise to the present-day dual reflexes. Both of the adjectives *ízes* ~ *édes* are taken to be derivatives of (PU **ip3-š3* >) *íz* in the traditional etymological literature, taking *ízes* to be the regular form and *édes* to be the result of analogy based on the alternation $z \sim d$ seen in the other three groups of words. The present paper argues that *édes* goes back to a now extinct Hungarian *ed*, *éd* ‘grain’ (< PFU **šānt3* ‘kind of cereal’) whose Zyrian reflex has assumed the meaning ‘tasty, pleasant’ in addition to ‘flour’; something similar may have happened in Hungarian, too. – The most compelling evidence supporting the explanation PU/PFU/PUg *-t- > PHu *-δ- ʒ *-z- > Hu -d(-) ~ -z(-) presented here is the existence of the groups *ez* ‘this’ / *az* ‘that’ ~ *ide* ‘to this place’ / *oda* ‘to that place’ and (*víz* ‘water’ >) *vizes* ~ *vides* ‘watery’, *vedel* ‘swill’.

Keywords: Proto-Hungarian, Iranian, contact, etymology, sound change, semantics.

HONTI LÁSZLÓ

Károli Gáspár Református Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet